

Η οργάνωση ισότιμου μαθήματος προς το μάθημα των Θρησκευτικών ως αντικείμενο δέσμιας αρμοδιότητας της Διοίκησης: παρατηρήσεις στις αποφάσεις ΣτΕ 2417 και 2418/2025

Ρωζάνη Φράγκου

Επίκουρη Καθηγήτρια Δημοσίου Δικαίου Νομικής Σχολής ΔΠΘ

Το μάθημα των Θρησκευτικών βρίσκεται εδώ και πολλά χρόνια στο επίκεντρο μιας έντονης και συχνά αντιφατικής νομολογιακής αντιπαράθεσης. Πρόκειται για ένα πεδίο στο οποίο τέμνονται κρίσιμα συνταγματικά μεγέθη: η αποστολή της παιδείας, η θρησκευτική ελευθερία –στη θετική και αρνητική της διάσταση–, η προστασία της ιδιωτικότητας και των προσωπικών δεδομένων, αλλά και η υποχρέωση του κράτους να οργανώνει ισότιμη εκπαίδευση για όλους τους μαθητές. Η πρόσφατη νομολογία, ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ), ανέδειξε με ιδιαίτερη ένταση τα ζητήματα αυτά, επιτρέποντας πλέον την μετατόπιση της συζήτησης από το ζήτημα της ίδιας της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών –αυτό έχει λυθεί πια ευτυχώς– προς ένα διαφορετικό, εξίσου κρίσιμο, ερώτημα, που αφορά τις θετικές υποχρεώσεις του κράτους έναντι των μαθητών και μαθητριών που απαλλάσσονται από την υποχρεωτική παρακολούθησή του.

Η προβληματική αυτή αναπτύσσεται γύρω από τρία διακριτά, αλλά αλληλένδετα επίπεδα. Το πρώτο άπτεται του περιεχομένου και του χαρακτήρα του μαθήματος. Το ζήτημα επικεντρώνεται στο κατά πόσο το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να έχει ομολογιακό ή δογματικό χαρακτήρα, ή αν αντίθετα επιβάλλεται να οργανώνεται ως θρησκευσιολογικό και πλουραλιστικό γνωστικό αντικείμενο. Ως προς το σκέλος αυτό, η νομολογία του ΣτΕ είναι γνωστή και σαφής¹. Έχει υιοθετήσει μια μάλλον συντηρητική ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 16 παρ. 2 Συντ., με έμφαση στη σημασία του άρθρου 3 Συντ. και της επικρατούσας θρησκείας, συνδέοντας την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης σχεδόν αποκλειστικά με την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης. Υπό την οπτική αυτή, το μάθημα των Θρησκευτικών νοείται ως κατεξοχήν ομολογιακό, κατηχητικού χαρακτήρα, απευθυνόμενο αποκλειστικά στους ορθόδοξους μαθητές².

Το δεύτερο επίπεδο αφορά το δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα και τις εγγυήσεις προστασίας της θρησκευτικής συνείδησης. Η σχέση των δύο πρώτων επιπέδων είναι προφανής. Ήδη η συγκριτική επισκόπηση των δύο βασικών μοντέλων θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ευρώπη καταδεικνύει ότι ο βαθμός ομολογιακού προσανατολισμού του μαθήματος βρίσκεται σε

¹ ΣτΕ 660/2018 (Ολ.) και 1749–1750/2019 (Ολ.).

² Στον αντίποδα της νομολογιακής προσέγγισης του ΣτΕ, η ΕΕΔΑ, ασκώντας τον θεσμικό της ρόλο ως συμβουλευτικού οργάνου της Πολιτείας για την προώθηση και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, έχει υποστηρίξει ότι το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να προσανατολίζεται σε μια ουδέτερη, γνωσιολογική και θρησκευσιολογική προσέγγιση, η οποία αποσκοπεί στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών χωρίς δογματική κατεύθυνση ή εμφύτευση συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Βλ. ΕΕΔΑ, Δήλωση με αφορμή την εφαρμογή των Προγραμμάτων Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία, 10 Οκτωβρίου 2016, σελ. 3-4, GNCHR, Submission to the United Nations Human Rights Committee by the GNCHR in view of the third periodic report of Greece on the implementation of the ICCPR, September 2024, παρ. 45, σ. 21.

αντιστρόφως ανάλογη σχέση με την έκταση των εγγυήσεων απαλλαγής από αυτό. Όσο περισσότερο, δηλαδή, το μάθημα επιδιώκει την θρησκευτική διαπαιδαγώγηση σύμφωνα με συγκεκριμένο δόγμα, τόσο εντονότερα ανακύπτει η ανάγκη κατοχύρωσης ενός αποτελεσματικού και πραγματικά απροϋπόθετου δικαιώματος εξαίρεσης των μαθητών που δεν επιθυμούν να συμμετάσχουν³. Αντίθετα, στα συστήματα όπου το μάθημα οργανώνεται ως θρησκευιολογικό ή πολυφωνικό γνωστικό αντικείμενο, η ανάγκη πρόβλεψης απαλλαγής εμφανίζεται λιγότερο επιτακτική. Υπό το πρίσμα αυτό, το ζήτημα της απαλλαγής δεν συνιστά αυτοτελή προβληματική, αλλά αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα της επιλογής του νομοθέτη ως προς τον χαρακτήρα του ίδιου του μαθήματος.

Στο πλαίσιο αυτό, η εθνική νομολογία, η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και οι αποφάσεις της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ) έχουν συμβάλει καθοριστικά στην ενίσχυση της προστασίας της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας. Ειδικότερα, σε αντίθεση με την νομολογία του ΣτΕ ως προς το περιεχόμενο του μαθήματος, οι αποφάσεις του που αφορούν την προστασία του ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου «θρήσκευμα» είναι σαφώς προσανατολισμένες στην ενίσχυση της προστασίας της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας⁴. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν τόσο η ΑΠΔΠΧ⁵, όσο και το ΕΔΔΑ, ιδίως με την απόφαση Παπαγεωργίου κατά Ελλάδας⁶, κρίνοντας ότι η άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών δεν μπορεί να εξαρτάται από την αποκάλυψη του θρησκευόμενου ή από την δήλωση ότι ο μαθητής δεν είναι ορθόδοξος χριστιανός. Κατά συνέπεια, η απαλλαγή πρέπει να χορηγείται μετά από απλή δήλωση, χωρίς δυνατότητα διασταύρωσης ή ελέγχου της ειλικρίνειάς της από την Διοίκηση, δεδομένου ότι μια τέτοια διαδικασία θα συνεπαγόταν προσβολή της αρνητικής διάστασης της θρησκευτικής ελευθερίας.

Το τρίτο επίπεδο, το οποίο αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, αφορά το μάθημα που παρέχεται εναλλακτικά στους μαθητές και τις μαθήτριες που απαλλάσσονται από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Εδώ, το κέντρο βάρους της συζήτησης μετατοπίζεται από το δικαίωμα αυτό καθαυτό στις υποχρεώσεις που η άσκησή του γεννά για την Πολιτεία. Αφετηρία της παρούσας μελέτης αποτελούν οι αποφάσεις 2417/2025 και 2418/2025 του Γ' Τμήματος του ΣτΕ, οι οποίες, αν και εντάσσονται στη μακρά νομολογική αντιπαράθεση γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μετατοπίζουν την συζήτηση από την αναγνώριση της σχετικής υποχρέωσης της Διοίκησης στο ζήτημα της εκπλήρωσής της. Με άλλα λόγια, αναδεικνύουν ότι το κρίσιμο πλέον ερώτημα δεν είναι η ύπαρξη της υποχρέωσης οργάνωσης εναλλακτικού μαθήματος, αλλά οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορεί να θεωρηθεί ότι η υποχρέωση αυτή έχει πλήρως ικανοποιηθεί.

Υπό το πρίσμα αυτό, το κεντρικό ερώτημα της μελέτης είναι διττό και πραγματεύεται, αφενός, το είδος της αρμοδιότητας της Διοίκησης για οργάνωση ισότιμου μαθήματος συναφούς περιεχομένου για τους μαθητές και τις μαθήτριες που απαλλάσσονται από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών, αφετέρου, την οριοθέτηση της έννοιας της ουσιαστικής συμμόρφωσης της

³ Βλαχογιάννης Α., «Είναι υποχρεωτική η θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία;», στο Syntagma Watch, (πρόσβαση: 30.06.2026).

⁴ ΣτΕ 1749/2019 (Ολ.), 1759-1760/2019 (Ολ.), 1534-1536/2023 (Ολ.).

⁵ ΑΠΔΠΧ 28/2019 (αναγραφή θρησκευόμενου σε τίτλους σπουδών) και ΑΠΔΠΧ 32/2020 (απαλλαγή από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών).

⁶ ΕΔΔΑ, αρ. προσφ. 51923/12, 18.2.2016, Παπαγεωργίου κατά Ελλάδας.

Διοίκησης προς την σχετική υποχρέωση. Για την απάντηση στο ερώτημα αυτό, εξετάζονται, σε πρώτο χρόνο, η κανονιστική αδράνεια Διοίκησης ως παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας και, συναφώς, η θεμελίωση της δέσμιας αρμοδιότητας της Διοίκησης για την θέσπιση και οργάνωση ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος (I). Στην συνέχεια, αναλύεται η απόρριψη της «κατ' επίφαση συμμόρφωσης» της Διοίκησης ως εκπλήρωσης της συνταγματικής της υποχρέωσης για οργάνωση ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος, με έμφαση στο ότι η έκδοση προγράμματος σπουδών, χωρίς αντίστοιχο ωρολόγιο πρόγραμμα και οργανωτική υλοποίηση, δεν αρκεί για την εκπλήρωση της συνταγματικής αυτής υποχρέωσης (II).

I. Από την αναγνώριση της δέσμιας αρμοδιότητας της Διοίκησης να οργανώσει ισότιμο εναλλακτικό μάθημα ...

Στο Διοικητικό Δίκαιο, η αρμοδιότητα της Διοίκησης συνιστά τη νομική εξουσία και ταυτόχρονα υποχρέωση δράσης, όπως αυτή προσδιορίζεται από τον κανόνα δικαίου. Η άσκησή της διακρίνεται, με κριτήριο την έκταση της δεσμευτικότητας των νομικών προϋποθέσεων, σε δέσμια αρμοδιότητα, όταν η Διοίκηση υποχρεούται να ενεργήσει κατά συγκεκριμένο τρόπο χωρίς περιθώριο επιλογής, και σε διακριτική ευχέρεια, όταν της αναγνωρίζεται πεδίο εκτίμησης ως προς το αν και πώς θα ενεργήσει, εντός πάντοτε των ορίων του νόμου⁷. Υπό το πρίσμα αυτό, η νομολογία, αντιμετωπίζοντας ρητά την κανονιστική αδράνεια της Διοίκησης ως μη ανεκτή παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας (B), έχει σταδιακά και πάγια διαμορφώσει την θέση ότι η αρμοδιότητα της Διοίκησης να οργανώσει ισότιμο εναλλακτικό μάθημα για τους απαλλασσόμενους μαθητές είναι δέσμια (A).

A. Η νομολογιακή οικοδόμηση της υποχρέωσης οργάνωσης ενός ισότιμου μαθήματος συναφούς προς το μάθημα των Θρησκευτικών

Ήδη από τις αποφάσεις της Ολομέλειας του ΣτΕ του 2019 διαμορφώθηκε με σαφήνεια η θέση ότι η άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών δεν αρκεί, καθαυτή, για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών και των μαθητριών. Η Πολιτεία οφείλει, παράλληλα, να μεριμνά για την παροχή ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος, ώστε η απαλλαγή να μην μετατρέπεται σε «ελεύθερη ώρα»⁸, εκπαιδευτικό κενό ή έμμεση δυσμενή διάκριση σε βάρος των απαλλασσόμενων μαθητών.

Πιο συγκεκριμένα, με τις αποφάσεις 1749 και 1750/2019⁹, το ΣτΕ ακύρωσε τις υπουργικές αποφάσεις του 2017 με τις οποίες είχαν εγκριθεί τα νέα προγράμματα σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών για το Δημοτικό, το Γυμνάσιο και το Λύκειο. Οι αποφάσεις αυτές εκδόθηκαν από Ολομέλεια μείζονος σύνθεσης και ακολούθησαν, κατά βάση, την ίδια ερμηνευτική κατεύθυνση με τις προγενέστερες αποφάσεις ΣτΕ 660 και 926/2018 της Ολομέλειας ως προς την ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 2 Συντ., αν και με ηπιότερη διατύπωση της σχετικής αιτιολογίας¹⁰.

⁷ Α. Γέροντας, Σ. Φλογαΐτης, «Η δημόσια διοίκηση» στο Γέροντας Α., Παυλόπουλος Π., Σιούτη Γ., Φλογαΐτης Σ., Διοικητικό δίκαιο, 5η έκδ., Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, σ. 128-129 και 131-132.

⁸ ΣτΕ 1749/2019 (Ολ.), σκέψη 16.

⁹ Στις οποίες κάνει ρητή αναφορά η ΣτΕ 2417/2025, στις σκέψεις 8, 10 και 20.

¹⁰ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ε. Βενιζέλος, «λειαίνουν κάπως τη διατύπωση της μείζονος σκέψης», [αποφεύγοντας] «[ν]α κατηγορήσουν τον κανονιστικό νομοθέτη για προσηλυτισμό επειδή οργάνωσε με τις προσβαλλόμενες πράξεις του ένα μάθημα με θρησκευσιολογικές και συγκριτικές διαστάσεις και όχι ένα αμιγώς ομολογιακό μάθημα απευθυνόμενο αποκλειστικά στους χριστιανούς ορθόδοξους μαθητές». Βλ. Βενιζέλος Ευ., «Η

Η Ολομέλεια απέφυγε να συνδέσει ευθέως τον θρησκευολογικό και συγκριτικό προσανατολισμό του μαθήματος με ζήτημα προσηλυτισμού, χωρίς όμως να απομακρυνθεί από την βασική παραδοχή ότι η συνταγματική αποστολή της παιδείας περιλαμβάνει την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των ορθόδοξων μαθητών. Υπό το πρίσμα αυτό, η πλειοψηφία έκρινε ότι από το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ. απορρέει υποχρέωση της Πολιτείας να οργανώνει μάθημα Θρησκευτικών με κατεξοχήν ορθόδοξο και ομολογιακό χαρακτήρα, προσανατολισμένο στη διδασκαλία των δογμάτων, των αξιών και των παραδόσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η ένταξη θρησκευολογικών ή συγκριτικών στοιχείων δεν αποκλείεται, πλην όμως νοείται ως συμπληρωματική και δεν πρέπει να αλλοιώνει τον βασικό ορθόδοξο προσανατολισμό του μαθήματος¹¹. Για την θεμελίωση της θέσης αυτής, η Ολομέλεια προχώρησε σε συστηματική ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 2 Συντ. σε συνδυασμό με το Προοίμιο του Συντάγματος και τα άρθρα 2 παρ. 1, 3, 5 παρ. 1 και 2, 13 και 21 παρ. 1 Συντ., με ιδιαίτερη έμφαση στα άρθρα 5 παρ. 1 και 13 παρ. 1 Συντ., τα οποία η πλειοψηφία υπενθύμισε ότι εντάσσονται στον πυρήνα των μη αναθεωρήσιμων διατάξεων κατά το άρθρο 110 παρ. 1 Συντ¹².

Σχετικά με την διαδικασία απαλλαγής των μαθητών, το ΣτΕ, αντίθετα προς την απόφαση 660/2018¹³, μετέβαλε την προηγούμενη νομολογιακή του θέση και προσδιόρισε, στην σκέψη 16, το ακριβές περιεχόμενο της δήλωσης απαλλαγής ως εξής: «λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν την συμμετοχή (μου ή του παιδιού μου) στο μάθημα των Θρησκευτικών». Με τον τρόπο αυτό, επιχειρήθηκε η τυποποίηση μιας δήλωσης καθαρά συνειδησιακού χαρακτήρα, παράλληλα με την προσαρμογή της νομολογίας στις απαιτήσεις της ΕΣΔΑ και την σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, χωρίς πάντως να μεταβάλλεται η ουσιαστική προσέγγιση του Δικαστηρίου ως προς τον χαρακτήρα και τον σκοπό του μαθήματος των Θρησκευτικών¹⁴.

Ακολούθησαν οι αποφάσεις ΣτΕ 1478–1480/2022, οι οποίες εντάχθηκαν στην σταθερή νομολογιακή γραμμή του ΣτΕ¹⁵, σύμφωνα με την οποία το μάθημα των Θρησκευτικών αποβλέπει στην ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και, ως τέτοιο, απευθύνεται αποκλειστικά στους μαθητές και τις μαθήτριες που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα¹⁶. Συγχρόνως, επισημάνθηκε η ανάγκη ύπαρξης ενός δικαιώματος εύκολης και απροϋπόθετης δήλωσης αποχής από το μάθημα των Θρησκευτικών, με μόνη την επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης και με την παρότρυνση στο νομοθέτη να οργανώσει «ισότιμο» εναλλακτικό μάθημα (πχ ηθικής),

αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των Θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο ΣτΕ και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του ΕΔΔΑ», Νομοκανονικά 1/2020, σ. 20.

¹¹ ΣτΕ 1749/2019 (Ολ.), σκέψη 16.

¹² Τσαπόγας Μ., «Η «ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης» ως σκοπός της Παιδείας» στο διαΝΕΟσις, Προτάσεις για τη συνταγματική αναθεώρηση, Νοέμβριος 2025, σ. 274-278.

¹³ ΣτΕ 660/2018 (Ολ.), σκέψη 14.

¹⁴ Θα ήταν, ωστόσο, παράλειψη να μην γίνει αναφορά στην διάσταση απόψεων που υπάρχει ανάμεσα στο ΣτΕ και την ΑΠΔΠΧ αναφορικά με το περιεχόμενο της δήλωσης. Αναλυτικότερα, με μία σειρά γνωμοδοτήσεων και αποφάσεών της, η ΑΠΔΠΧ έχει αποφανθεί ότι ο προσδιορισμός «θρησκευτική», δεν είναι απλά περιττός και συνεπώς αντίθετος στην αρχή «της ελαχιστοποίησης των δεδομένων» (5 παρ. 1 ΓΚΠΔ), αλλά και ότι αντίκειται στην αρνητική όψη του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας των πολιτών, καθότι είναι δυνατό να συναχθεί το συμπέρασμα ότι όποιος αιτείται απαλλαγής, δεν ανήκει στην επικρατούσα θρησκεία. Βλ. έτσι ΑΠΔΠΧ Γνωμοδότηση 2/2022, η οποία εκδόθηκε μετά την ΣτΕ 1478/2022 (Ολ.), ασκώντας δριμυία κριτική στις θέσεις της Ολομέλειας. Βλ. επίσης τις προγενέστερες ΑΠΔΠΧ 32/2020, ΑΠΔΠΧ 28/2019, ΑΠΔΠΧ 94/2015, ΑΠΔΠΧ 77Α/2002.

¹⁵ ΣτΕ 1749-50/2019 (Ολ.), ΣτΕ 926/2018 (Ολ.), ΣτΕ 660/2018 (Ολ.).

¹⁶ ΣτΕ 1478/2022 (Ολ.), σκέψη 7.

εφόσον συγκεντρωνόταν ο απαιτούμενος αριθμός μαθητών¹⁷. Μάλιστα, κατά την κρατούσα στην θεωρία άποψη, αποκλείστηκε κάθε δυνατότητα ελέγχου της αλήθειας του περιεχομένου της δήλωσης¹⁸. Το ΣτΕ, με τις αποφάσεις αυτές, επανέλαβε ότι η Πολιτεία είχε υποχρέωση να προβλέψει την διδασκαλία ενός ισότιμου και συναφούς μαθήματος για τους απαλλασσόμενους μαθητές. Μέχρι τότε, όμως, έκρινε συνταγματικά ανεκτή, ως μεταβατική λύση, την ανάθεση στον Διευθυντή της σχολικής μονάδας και τον Σύλλογο Διδασκόντων της κατά περίπτωση ρύθμισης του τρόπου απασχόλησης των απαλλασσόμενων μαθητών¹⁹.

Στην συνέχεια, με τις αποφάσεις 1175–1176/2025, που εκδόθηκαν επί αιτήσεων ακύρωσης κατά παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας της Διοίκησης να θεσπίσει ισότιμο μάθημα συναφούς περιεχομένου για μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου που απαλλάσσονται νομίμως από το μάθημα των Θρησκευτικών, το Δικαστήριο, επικαλούμενο την απόφαση της Ολομέλειας 1478/2022, επανέλαβε ότι η μέχρι τότε απασχόληση των απαλλασσόμενων μαθητών, βάσει αποφάσεων του Διευθυντή της σχολικής μονάδας ή του Συλλόγου Διδασκόντων, μπορούσε να θεωρηθεί συνταγματικά ανεκτή μόνο μεταβατικά, έως το τέλος του σχολικού έτους 2022-2023, που είχε οριστεί ως εύλογος χρόνος συμμόρφωσης της Διοίκησης. Υπό τα δεδομένα αυτά, έκρινε ότι η διατήρηση των ίδιων μεταβατικών ρυθμίσεων δεν επαρκούσε πλέον για την εκπλήρωση των συνταγματικών και υπερνομοθετικής ισχύος υποχρεώσεων της Πολιτείας, δεδομένου ότι η υποχρέωση οριστικής ρύθμισης του ζητήματος παρέμενε ενεργή και ανεκπλήρωτη²⁰. Το Δικαστήριο αναγνώρισε, βέβαια, ότι είχαν αναληφθεί προπαρασκευαστικές ενέργειες, όπως η συνεργασία του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) με το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ) και η εκπόνηση προγράμματος σπουδών για μάθημα Ηθικής. Πλην όμως, διαπίστωσε ότι δεν είχε ακόμη οργανωθεί και παρασχεθεί στην πράξη ισότιμο μάθημα. Λαμβάνοντας, συνεπώς, υπόψη την σύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία κατάρτισης νέων προγραμμάτων σπουδών, δεν προχώρησε σε άμεση ακύρωση της παράλειψης, αλλά ανέβαλε την εκδίκαση της υπόθεσης, υιοθετώντας μια ενεργητική δικονομική στάση, και υποχρεώνοντας την Διοίκηση να ολοκληρώσει, έως την 31η Αυγούστου 2025, το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, να

¹⁷ ΣτΕ 1478/2022 (Ολ.), σκέψη 10. Βλ. έτσι και ΕΔΔΑ, αρ. προσφ. 15472/02, 29.6.2007, *Folgerø and Others versus Norway* [GC], σύμφωνα με την οποία η διδασκαλία της χριστιανικής θρησκείας στο σχολικό πρόγραμμα δεν συνιστά από μόνη της παραβίαση των διατάξεων της ΕΣΔΑ, εφόσον προβλέπεται ικανοποιητικό σύστημα εξαίρεσης των μαθητών με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις.

¹⁸ Παπαδοπούλου Γ. (Λ.), «*Θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία – μια συνολική αποτίμηση*» στο: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Ενενήντα έτη Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, Σάκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, σ. 152, Χρυσόγονος Κ., Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017, σ. 316, Βενιζέλος Ευ., Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 123. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και οι αποφάσεις της ΑΠΔΠΧ (ΑΠΔΠΧ 32/2020, ΑΠΔΠΧ 28/2019), καθώς και η συναφής νομολογία του ΕΔΔΑ (*Παπαγεωργίου κατά Ελλάδας*) σχετικά με την διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα, εφόσον εξάρτησαν την απαλλαγή από μια απλή δήλωση, χωρίς να απαιτείται αναφορά ότι ο μαθητής δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος και χωρίς να επιτρέπεται διασταύρωση ή έλεγχος της ειλικρίνειάς της.

¹⁹ Τελικά, το ΣτΕ ακύρωσε την προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση εξαιτίας παραβίασης ουσιώδους τύπου της διαδικασίας, καθώς, παρότι τα συλλεγόμενα με την υποβολή της δήλωσης απαλλαγής από τις εκπαιδευτικές μονάδες στοιχεία ανήκουν στην ειδική κατηγορία προσωπικών δεδομένων του άρθρου 9 ΓΚΠΔ, καθότι αποκαλύπτουν στοιχεία για τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις του αιτούντος, το Υπουργείο δεν είχε ζητήσει τη γνώμη της ΑΠΔΠΧ κατά την εκπόνηση της σχετικής με την επεξεργασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων κανονιστικής πράξης, όπως ήταν υποχρεωμένο δυνάμει του άρθρου 36 παρ. 4 ΓΚΠΔ. Σημειώνεται, βέβαια, εδώ, ότι η Ολομέλεια δεν έκανε καμία μνεία στο αν υπό το καθεστώς της μεταβατικής αυτής κατάστασης παραβιάζεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας υπό την αρνητική της όψη. Βλ. έτσι και ΟλΣτΕ 1478/2022, στο Αρμενόπουλος 11/2022, σχόλιο Γιαννούλης Γ., σ. 1834-1843.

²⁰ ΣτΕ 1175-1176/2025 Γ' Τμ., σκέψη 3.

καθορίσει τον κλάδο και την ειδικότητα των εκπαιδευτικών που θα το διδάσκουν και να οργανώσει την παροχή του εναλλακτικού μαθήματος²¹.

Τέλος, με την απόφαση 1835/2025, το ΣτΕ διαπίστωσε για ακόμη μία φορά ότι η Διοίκηση δεν είχε συμμορφωθεί με την προηγούμενη απόφαση 1176/2025, με την οποία είχε υποχρεωθεί να ολοκληρώσει εγκαίρως όλες τις αναγκαίες ενέργειες για την έναρξη διδασκαλίας εναλλακτικού μαθήματος στους απαλλασσόμενους από τα Θρησκευτικά μαθητές ενόψει της έναρξης του σχολικού έτους 2025-2026. Για τον λόγο αυτό, το Δικαστήριο ανέβαλε εκ νέου την εκδίκαση της υπόθεσης και κάλεσε την Διοίκηση να ολοκληρώσει, έως τις 30 Νοεμβρίου 2025, το απαιτούμενο κανονιστικό και οργανωτικό πλαίσιο, ώστε να καταστεί δυνατή η απρόσκοπτη λειτουργία του εναλλακτικού μαθήματος κατά το τρέχον και τα επόμενα σχολικά έτη²².

Οι σχολιαζόμενες αποφάσεις του Γ΄ Τμήματος του ΣτΕ (2417-2418/2025) αποτελούν, συνεπώς, το επιστέγασμα μιας νομολογιακής πορείας που εκκίνησε με τις αποφάσεις της Ολομέλειας του 2019 και εξελίχθηκε σταδιακά μέσα από τις μεταγενέστερες κρίσεις του Δικαστηρίου. Με αυτές, το Δικαστήριο έκανε δεκτές για πρώτη φορά αιτήσεις ακύρωσης κατά παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας του Υπουργού Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού (ΥΠΑΙΘΑ), κρίνοντας ότι η Διοίκηση δεν είχε εκπληρώσει την συνταγματική υποχρέωσή της να οργανώσει και να παράσχει ισότιμο μάθημα συναφούς περιεχομένου στους μαθητές που απαλλάσσονται νομίμως από το μάθημα των Θρησκευτικών. Παρά τις επανειλημμένες δικαστικές παρεμβάσεις και την χορήγηση επαρκούς χρόνου προσαρμογής έως τη λήξη του σχολικού έτους 2022-2023, η Διοίκηση δεν θέσπισε εγκαίρως το αναγκαίο κανονιστικό και οργανωτικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα οι απαλλασσόμενοι μαθητές να στερούνται επί σειρά ετών ισότιμης εκπαιδευτικής μεταχείρισης. Υπό την έννοια αυτή, οι αποφάσεις του 2025 δεν εισήγαγαν νέα νομολογιακή κατεύθυνση, αλλά επιβεβαίωσαν με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι η οργάνωση εναλλακτικού μαθήματος δεν αποτελεί πολιτική επιλογή της Διοίκησης, αλλά δεσμευτική συνταγματική υποχρέωση, της οποίας η μη τήρηση συνιστά παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας.

Το Δικαστήριο θεμελίωσε την κρίση του στον συνδυασμό των άρθρων 16 παρ. 2 και 13 Συντ. με τα άρθρα 9 και 14 ΕΣΔΑ και το άρθρο 2 ΠΠΠ στην ΕΣΔΑ, υπογραμμίζοντας ότι η οργάνωση της εκπαίδευσης οφείλει να ισορροπεί μεταξύ της συνταγματικής αποστολής της παιδείας και της προστασίας της ελευθερίας θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των μαθητών και των γονέων τους, χωρίς διακρίσεις. Η επισήμανση αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η υποχρέωση της Πολιτείας να οργανώσει και να παράσχει ισότιμο εναλλακτικό μάθημα απορρέει ευθέως από το Σύνταγμα και τις δεσμεύσεις υπερνομοθετικής ισχύος της χώρας²³. Ως εκ τούτου, η σχετική αρμοδιότητα οργάνωσης του εναλλακτικού μαθήματος –ως προς το περιεχόμενο, την ένταξη στο ωρολόγιο πρόγραμμα και την ανάθεση διδασκαλίας– δεν καταλείπεται στην διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης, αλλά συνιστά αντικείμενο δέσμιας αρμοδιότητας²⁴. Ειδικότερα, πρόκειται για νόμιμη οφειλόμενη ενέργεια²⁵, η

²¹ ΣτΕ 1175-1176/2025 Γ΄ Τμ., σκέψη 6. Βλ. σχετικά και ΣτΕ 1175/2025 Γ΄ Τμ. (7μελές), στο ΔιΔικ 5/2025, σχόλιο Κατράς Ι., σ. 821-827.

²² ΣτΕ 1835/2025 Γ΄ Τμ., σκέψη 10.

²³ Βλ. ΣτΕ 211/2006 Δ΄ Τμ., ΣτΕ 4917/2012 Δ΄ Τμ., ΣτΕ 4003/2014 (Ολ.), ΣτΕ 2040/2017 Δ΄ Τμ., ΣτΕ 1268/2019 Γ΄ Τμ. κ.ά.

²⁴ ΣτΕ 2417/2025 Γ΄ Τμ., σκέψη 6.

²⁵ ΣτΕ 2417/2025 Γ΄ Τμ., σκέψεις 6-8.

παράλειψη της οποίας κρίθηκε μη νόμιμη²⁶. Το κρίσιμο, επομένως, είναι να διερευνηθεί η στάση της Διοίκησης, ιδίως ως προς τις ενέργειες και τις παραλείψεις που οδήγησαν το Δικαστήριο να διαπιστώσει την ύπαρξη κανονιστικής αδράνειας.

Β. Η κανονιστική αδράνεια ως προσβλητή παράλειψη: το χρονικό της αδράνειας και η «σύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία» ως διαρκής δικαιολογία

Με τις αποφάσεις 1749 και 1750/2019 της Ολομέλειας του ΣτΕ, όπως προαναφέρθηκε, διαγνώστηκε η υποχρέωση της Πολιτείας να προβλέψει ισότιμο εναλλακτικό μάθημα για όσες και όσους απαλλάσσονται από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών, προκειμένου να αποτραπεί η δημιουργία ελεύθερης ώρας και η απομάκρυνσή τους από την οργανωμένη εκπαιδευτική διαδικασία. Σε συμμόρφωση προς την νομολογία αυτή, η Διοίκηση προχώρησε σε επιμέρους ενέργειες διερεύνησης του ζητήματος. Ειδικότερα, με το υπ' αριθ. 37/23.7.2020 πρακτικό του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) εγκρίθηκε εισήγηση ειδικής επιστημονικής επιτροπής για το μάθημα των Θρησκευτικών, η οποία εξέτασε τις δυνατές μορφές απασχόλησης των απαλλασσόμενων μαθητών και τις προϋποθέσεις δημιουργίας εναλλακτικού μαθήματος. Η Επιτροπή διαπίστωσε ότι η οργάνωση ενός τέτοιου μαθήματος προϋπέθετε σημαντική παιδαγωγική και οργανωτική προετοιμασία, ιδίως ως προς την εκπόνηση προγραμμάτων σπουδών, την εξασφάλιση υποδομών και την διασφάλιση ισότιμης μεταχείρισης των μαθητών, και έκρινε ότι δεν ήταν εφικτή η άμεση υλοποίηση οριστικής λύσης. Για τον λόγο αυτό, πρότεινε την υιοθέτηση μεταβατικής ρύθμισης, εφαρμοστέας ήδη από το επόμενο σχολικό έτος, έως την ολοκλήρωση της απαιτούμενης μελέτης και προετοιμασίας για την θέσπιση του ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος²⁷.

Στην συνέχεια, κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 37 του ν. 4777/2021, εκδόθηκε η ΚΥΑ 61178/ΓΔ4/28.5.2021, με την οποία ρυθμίστηκε το καθεστώς απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών. Η απόφαση αυτή δεν προέβλεψε την εισαγωγή αυτοτελούς ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος, αλλά διαμόρφωσε ένα μεταβατικό σχήμα, κατά το οποίο ο τρόπος απασχόλησης των απαλλασσόμενων μαθητών καθοριζόταν κατά περίπτωση από τον Διευθυντή της σχολικής μονάδας και τον Σύλλογο Διδασκόντων. Η ΚΥΑ αυτή ακυρώθηκε εν μέρει με την απόφαση 1478/2022 της Ολομέλειας του ΣτΕ, για λόγους που συνδέθηκαν με την παράλειψη προηγούμενης γνωμοδότησης της ΑΠΔΠΧ. Ωστόσο, το Δικαστήριο τόνισε ότι η μεταβατική αυτή λύση μπορούσε να γίνει συνταγματικά ανεκτή μόνο ως προσωρινό στάδιο, μέχρι την οριστική ρύθμιση του ζητήματος, θέτοντας ως εύλογο χρόνο συμμόρφωσης το τέλος του σχολικού έτους 2022-2023²⁸.

Μετά την ακύρωση της προαναφερθείσας ΚΥΑ, εκδόθηκε νέα απόφαση, η ΚΥΑ 106646/ΓΔ4/2.9.2022, η οποία επανέλαβε στην ουσία το ίδιο μεταβατικό καθεστώς απασχόλησης των απαλλασσόμενων μαθητών, χωρίς να εισαγάγει ακόμη την παροχή συγκεκριμένου εναλλακτικού μαθήματος. Έτσι, παρά την ρητή νομολογιακή επισήμανση της ανάγκης οριστικής ρύθμισης, η Διοίκηση συνέχισε να εφαρμόζει προσωρινές λύσεις και μετά την παρέλευση του

²⁶ ΣτΕ 997/2023 Δ' Τμ., σκέψη 5, ΣτΕ 2346/2022 Δ' Τμ., σκέψη 8.

²⁷ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 8.

²⁸ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψεις 9-10.

χρονικού ορίου που είχε θέσει η Ολομέλεια²⁹, δηλαδή και μετά την έναρξη του σχολικού έτους 2023-2024.

Σημαντική εξέλιξη καταγράφηκε το 2024, όπως προκύπτει από το υπ' αριθ. 28/23.5.2024 πρακτικό του Διοικητικού Συμβουλίου του ΙΕΠ, στο οποίο αναγνωρίστηκε ρητά ότι η θέσπιση ισότιμου μαθήματος για τους μαθητές που απαλλάσσονται από τα Θρησκευτικά (στην προκειμένη περίπτωση, το μάθημα της Ηθικής) ήταν μια σύνθετη, χρονοβόρα και επιστημονικά απαιτητική διαδικασία, η οποία προϋπέθετε εκτενή μελέτη, εκπόνηση προγραμμάτων σπουδών, συγγραφή διδακτικών πακέτων και ανάπτυξη εκπαιδευτικού υλικού, κατά τα πρότυπα των διαδικασιών που ακολουθήθηκαν για τα λοιπά νέα προγράμματα σπουδών. Στο ίδιο πρακτικό επισημάνθηκε ότι το ΙΕΠ είχε ήδη από το 2020 αναλάβει εκτεταμένο έργο αναμόρφωσης των προγραμμάτων σπουδών (51 προγράμματα, 187 διδακτικά πακέτα), το οποίο ολοκληρώθηκε και εφαρμόστηκε πιλοτικά έως το 2023, υπό ιδιαίτερα πειστικά χρονοδιαγράμματα λόγω ευρωπαϊκής χρηματοδότησης. Υπό τα δεδομένα αυτά, το ίδιο το ΙΕΠ εκτιμούσε ότι η δημιουργία του ισότιμου μαθήματος της Ηθικής δεν ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί εντός του σχολικού έτους 2022–2023, καθώς προϋπέθετε ανάλογης έκτασης διαδικασία προγραμματισμού και ανάπτυξης, ενώ η προτεραιότητα είχε δοθεί στην υλοποίηση των ήδη εκτελούμενων έργων. Επιπλέον, είχαν ήδη δρομολογηθεί συγκεκριμένες ενέργειες για την προετοιμασία του μαθήματος, αφενός, με την προκήρυξη έργου προς το ΕΚΠΑ για εκπόνηση προγράμματος σπουδών, οδηγού εκπαιδευτικού και προδιαγραφών διδακτικού υλικού, με ορίζοντα ολοκλήρωσης έως τον Ιούλιο 2025 και συμβατική λήξη τον Αύγουστο 2025, αφετέρου, με την σύναψη της σχετικής σύμβασης και την παραγωγή πρώτων παραδοτέων. Με τον τρόπο αυτό, επιβεβαιώθηκε ότι η διαδικασία βρισκόταν ήδη σε εξέλιξη, στο πλαίσιο της σταδιακής εκπλήρωσης της υποχρέωσης οργάνωσης και παροχής του ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος³⁰.

Παρά ταύτα, κατά τον χρόνο συζήτησης της υπόθεσης ενώπιον του ΣτΕ και παρά τον πρόσθετο χρόνο που παρασχέθηκε στη Διοίκηση με τις δύο διαδοχικές αναβολές της εκδίκασης, προκειμένου να συμμορφωθεί προς τις προηγούμενες αποφάσεις της Ολομέλειας, το εναλλακτικό μάθημα για τους μαθητές που απαλλάσσονται από τα Θρησκευτικά δεν είχε ακόμη παρασχεθεί. Πράγματι, όπως προαναφέρθηκε, με τις αποφάσεις 1176/2025 και 1835/2025, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι, παρά τις προπαρασκευαστικές ενέργειες που είχε αναλάβει η Διοίκηση, η πλήρης συμμόρφωσή της δεν είχε ακόμη επιτευχθεί. Οι αναβολές της εκδίκασης αποσκοπούσαν ακριβώς στο να της παράσχουν τον αναγκαίο χρόνο για την ολοκλήρωση των απαιτούμενων κανονιστικών και οργανωτικών ενεργειών, όπως η έκδοση των αναγκαίων κανονιστικών πράξεων, η οριστικοποίηση του προγράμματος σπουδών και ο καθορισμός του αρμόδιου εκπαιδευτικού προσωπικού, ώστε το μάθημα να μπορεί να παρασχεθεί κατά το τρέχον και τα επόμενα σχολικά έτη³¹.

Π. ... στην απόρριψη της «κατ' επίφαση συμμόρφωσης» της Διοίκησης ως εκπλήρωσης της συνταγματικής της υποχρέωσης για οργάνωση ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος

Παρά τις προπαρασκευαστικές ενέργειες που είχαν αναληφθεί, το εναλλακτικό μάθημα εξακολουθούσε να μην έχει παρασχεθεί στην πράξη. Βέβαια, είχαν πραγματοποιηθεί ορισμένα βήματα προς την κατεύθυνση της συμμόρφωσης, τα οποία το Δικαστήριο έλαβε υπόψη του,

²⁹ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 11.

³⁰ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 14.

³¹ ΣτΕ 1175-1176/2025 Γ' Τμ., σκέψη 6 και ΣτΕ 1835/2025 Γ' Τμ., σκέψη 10.

αναγνωρίζοντας συγχρόνως ότι η κατάρτιση νέων προγραμμάτων σπουδών συνιστά σύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία. Πλην όμως, η διαδικασία αυτή δεν είχε ολοκληρωθεί εντός του ταχθέντος χρόνου συμμόρφωσης (Α), ενώ παρέμενε εκκρεμής η έκδοση των αναγκαίων κανονιστικών πράξεων για την έναρξη λειτουργίας του μαθήματος (Β).

Α. Η κανονιστική κατοχύρωση του μαθήματος της Ηθικής ως αναγκαία αλλά μη επαρκής προϋπόθεση συμμόρφωσης

Μετά τις διαδοχικές επισημάνσεις του ΣτΕ, η Διοίκηση επιχείρησε να αποδείξει ότι είχε ήδη κινηθεί προς την κατεύθυνση της συμμόρφωσης. Προς τον σκοπό αυτό επικαλέστηκε σειρά κανονιστικών παρεμβάσεων, τις οποίες παρουσίασε ως ουσιώδη βήματα συμμόρφωσής της προς την σχετική συνταγματική υποχρέωση. Κεντρική θέση μεταξύ αυτών κατείχε η θεσμοθέτηση του μαθήματος της Ηθικής ως εναλλακτικού μαθήματος στο Γυμνάσιο και το Λύκειο. Το ζήτημα αυτό βρέθηκε στο επίκεντρο της διαφοράς, καθώς το μάθημα της Ηθικής δεν αντιμετωπιζόταν πλέον ως απλή κανονιστική πρόβλεψη, αλλά ως το βασικό μέσο διασφάλισης της θρησκευτικής ελευθερίας των απαλλασσόμενων μαθητών και της ισότιμης συμμετοχής τους στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Πράγματι, με τις υπουργικές αποφάσεις του 2025 για τα προγράμματα σπουδών του μαθήματος της Ηθικής για το Γυμνάσιο και το Λύκειο³², προβλέφθηκε νέο γνωστικό αντικείμενο προσανατολισμένο στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, της ηθικής κρίσης και της δημοκρατικής συνείδησης των μαθητών. Το μάθημα στηρίζεται στην φιλοσοφική διερεύνηση ηθικών ζητημάτων και όχι την μετάδοση προκαθορισμένων δογματικών απαντήσεων, προάγοντας τον διάλογο, την επιχειρηματολογία και τον αναστοχασμό επί σύγχρονων κοινωνικών, πολιτικών και βιοηθικών ζητημάτων. Στο περιεχόμενό του περιλαμβάνονται η μελέτη βασικών ηθικών θεωριών, ζητημάτων εφαρμοσμένης ηθικής, κοινωνικών προβλημάτων και των ηθικών αντιλήψεων των μεγάλων θρησκευτικών παραδόσεων, με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, όπως η ενσυναίσθηση, η υπευθυνότητα, ο σεβασμός της διαφορετικότητας και η λήψη τεκμηριωμένων αποφάσεων. Παράλληλα, προβλέπεται μαθητοκεντρική και διερευνητική μεθοδολογία διδασκαλίας, με αξιοποίηση συζητήσεων, μελετών περίπτωσης και συνθετικών εργασιών, ενώ η αξιολόγηση επικεντρώνεται πρωτίστως στην κριτική ανάλυση και την τεκμηρίωση των θέσεων των μαθητών³³.

Παρά την έκδοση των υπουργικών αποφάσεων για τα προγράμματα σπουδών του μαθήματος της Ηθικής, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι δεν είχαν ρυθμιστεί ουσιώδεις πτυχές της εφαρμογής του στα σχολεία. Πιο συγκεκριμένα, επανέλαβε ότι, βάσει του Συντάγματος, της ΕΣΔΑ και της σχετικής νομολογίας του ΣτΕ, η Διοίκηση είχε δέσμια αρμοδιότητα να θεσπίσει και να καταστήσει πλήρως λειτουργικό ένα ισότιμο εναλλακτικό μάθημα για τους μαθητές που απαλλάσσονται από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Η υποχρέωση αυτή δεν εξαντλούνταν στην κατάρτιση του προγράμματος σπουδών, αλλά εκτεινόταν στην έκδοση του συνόλου των αναγκαίων κανονιστικών πράξεων για την απρόσκοπτη και αποτελεσματική υλοποίηση της

³² ΥΑ 149205/ΓΔ4/18.11.2025 «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ηθικής για το Γυμνάσιο» (ΦΕΚ Β' 6259/21.11.2025) και ΥΑ 149259/ΓΔ4/18.11.2025 «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ηθικής για το Λύκειο» (ΦΕΚ Β' 6244/21.11.2025).

³³ Το μάθημα θα εφαρμοστεί στο Γυμνάσιο και το Λύκειο από το σχολικό έτος 2026-2027.

διδασκαλίας του³⁴. Στο πλαίσιο αυτό, έπρεπε να ρυθμιστούν, μεταξύ άλλων, σε ποιες τάξεις και πόσες ώρες την εβδομάδα θα διδάσκεται η Ηθική (ωρολόγιο πρόγραμμα), πώς θα ενταχθεί στο πρόγραμμα του σχολείου και σε ποια θέση θα βρίσκεται σε σχέση με τα υπόλοιπα μαθήματα, ποιοι εκπαιδευτικοί θα το διδάσκουν, δηλαδή ποιος κλάδος και ποια ειδικότητα καθηγητών (π.χ. φιλόλογοι, φιλόσοφοι, θεολόγοι κ.ά.) θα έχει πρώτη ή δεύτερη ανάθεση του μαθήματος ή ακόμη πώς θα συμμετέχουν οι μαθητές και οι μαθήτριες, δηλαδή ποια θα είναι η διαδικασία με την οποία όσοι απαλλάσσονται από τα Θρησκευτικά θα επιλέγουν και θα παρακολουθούν το μάθημα της Ηθικής³⁵.

Υπό τα δεδομένα αυτά, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι υπουργικές αποφάσεις του Νοεμβρίου 2025, μολονότι καθόρισαν το περιεχόμενο και τους παιδαγωγικούς στόχους του μαθήματος της Ηθικής, δεν επαρκούσαν για να καταστήσουν το μάθημα λειτουργικά διαθέσιμο στα σχολεία. Ελλείπει των αναγκαίων κανονιστικών ρυθμίσεων που θα καθόριζαν τον τρόπο ένταξης και λειτουργίας του στο εκπαιδευτικό σύστημα, δεν ήταν δυνατή η πλήρης ενσωμάτωσή του στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η θέσπιση του Προγράμματος Σπουδών συνιστούσε, συνεπώς, αναγκαία αλλά όχι επαρκή προϋπόθεση για την εκπλήρωση της σχετικής υποχρέωσης της Διοίκησης. Παρά την σημαντική αυτή πρόοδο, η παράλειψη ολοκλήρωσης του απαιτούμενου κανονιστικού πλαισίου εξακολούθησε να υφίσταται και να συνιστά παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας. Και η σύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία κατάρτισης των προγραμμάτων σπουδών δεν μπορούσε να δικαιολογήσει περαιτέρω καθυστέρηση της συμμόρφωσης της Διοίκησης.

B. Τα όρια της επίκλησης των αρχών της χρηστής διοίκησης και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης του διοικούμενου

Εκτός από το επιχείρημα περί σύνθετης και χρονοβόρας διαδικασίας για την θέσπιση ισότιμου εναλλακτικού προς τα Θρησκευτικά μαθήματος, η Διοίκηση υποστήριξε ενώπιον του Δικαστηρίου έναν ακόμη λόγο για να δικαιολογήσει την μη ολοκλήρωση των αναγκαίων ενεργειών συμμόρφωσης. Επικαλέστηκε τις αρχές της χρηστής διοίκησης και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης των διοικουμένων, υποστηρίζοντας ότι αυτές απέκλειαν την εισαγωγή νέων ρυθμίσεων κατά την διάρκεια του σχολικού έτους³⁶. Κατά την συλλογιστική της, η ένταξη ενός νέου μαθήματος σε ήδη εξελισσόμενο σχολικό έτος θα διατάρασσε την ομαλή λειτουργία των σχολικών μονάδων, δημιουργώντας πρακτικές δυσχέρειες ως προς την κατάρτιση του ωρολόγιου προγράμματος, την στελέχωση των σχολικών μονάδων και την οργάνωση της διδασκαλίας. Παράλληλα, θα ανέτρεπε τον προγραμματισμό μαθητών, γονέων και εκπαιδευτικών, που είχαν ήδη διαμορφώσει τις επιλογές και τις προσδοκίες τους βάσει του ισχύοντος κανονιστικού πλαισίου.

³⁴ Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι, εν τω μεταξύ, μετά την έκδοση των αποφάσεων 2417-2418/2025 του ΣτΕ και έως τον χρόνο συγγραφής της παρούσας, δημοσιεύτηκε απόφαση της Υπουργού Παιδείας για τον καθορισμό του τρόπου εξέτασης του νέου μαθήματος Ηθικής στις Α', Β' και Γ' τάξεις του Ημερήσιου και Εσπερινού Γενικού Λυκείου. Βλ. ΥΑ 75707/Δ2 «Τροποποίηση της υπό στοιχεία 102474/Δ2/20-08-2021 υπουργικής απόφασης «Ομάδες και κλάδοι μαθημάτων, τρόπος και χρόνος εξέτασης και βαθμολόγησης, ορισμός και υποχρεώσεις επιτηρητών, υποχρεώσεις μαθητών κατά τη διάρκεια της εξέτασης, τρόπος διατύπωσης των θεμάτων, βαθμολόγηση των γραπτών δοκιμίων των προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων, αναβαθμολόγηση των γραπτών δοκιμίων προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων του Γενικού Λυκείου, τρόπος φύλαξης των γραπτών και κάθε άλλο σχετικό θέμα» (Β' 4134) (ΦΕΚ 3358/Β/12.6.2026).

³⁵ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψεις 7, 19 και 20.

³⁶ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 19.

Η επιχειρηματολογία αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς επιχειρεί να μετατρέψει δύο κατεξοχήν εγγυητικές αρχές του διοικητικού δικαίου³⁷ σε λόγους αναστολής της εκπλήρωσης των συνταγματικών υποχρεώσεων της Διοίκησης. Οι αρχές της χρηστής Διοίκησης και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης έχουν διαμορφωθεί πρωτίστως προς όφελος του διοικουμένου, ως μέσα περιορισμού της διοικητικής αυθαιρεσίας και ενίσχυσης της ασφάλειας δικαίου. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, προβλήθηκαν από την Διοίκηση όχι για την προστασία των πολιτών έναντι της κρατικής εξουσίας, αλλά για την προστασία της ίδιας της Διοίκησης έναντι της υποχρέωσής της να συμμορφωθεί προς επιταγές που απορρέουν από το Σύνταγμα, την ΕΣΔΑ και την δεσμευτική νομολογία του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου της χώρας. Υπό την έννοια αυτή, η επίκλησή τους συνεπάγεται αναστροφή της κανονιστικής τους λειτουργίας.

Το ΣτΕ απέρριψε κατηγορηματικά την συλλογιστική αυτή. Με σαφή και τεκμηριωμένη αιτιολογία, έκρινε ότι η επίκληση της αρχής της χρηστής Διοίκησης δεν μπορεί να λειτουργήσει ως έρεισμα για την μη εκπλήρωση συνταγματικών και υπερνομοθετικής ισχύος υποχρεώσεών της, ιδίως όταν πρόκειται για υποχρεώσεις που απορρέουν από το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ και έχουν ήδη αναγνωριστεί με αποφάσεις της Ολομέλειας του Δικαστηρίου. Πολύ περισσότερο, όπως τόνισε το Ανώτατο Δικαστήριο, όταν έχει παρέλθει εύλογος χρόνος χωρίς την συμμόρφωση της Διοίκησης, γεγονός που επιτείνει την βαρύτητα της παράλειψής της³⁸. Παράλληλα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η αρχή της χρηστής Διοίκησης δεν μπορεί να αποτελέσει αυτοτελή νομική βάση για την δικαιολόγηση παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας. Η νομιμότητα της παράλειψης κρίνεται αποκλειστικά με γνώμονα το εάν υπάρχει ρητή και εκ του νόμου δεσμευτική υποχρέωση της Διοίκησης να ενεργήσει. Αντίθετα, άλλωστε, όπως έχει κρίνει, η αρχή της χρηστής Διοίκησης επιβάλλει στην Διοίκηση να ασκεί τις αρμοδιότητές της εγκαίρως³⁹. Η αδικαιολόγητη διατήρηση μιας εκκρεμότητας ή η παρατεταμένη άρνηση αποσαφήνισης μιας κατάστασης, δηλαδή η παράνομη διοικητική αδράνεια, μπορεί να θεμελιώσει ακυρωτέα παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας⁴⁰.

Σε δεύτερο χρόνο, το ΣτΕ απέρριψε και την επίκληση της αρχής της προστατευόμενης εμπιστοσύνης, διευκρινίζοντας ότι αυτή δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την διατήρηση μιας κατάστασης που έχει διαμορφωθεί με αυθαίρετες ενέργειες ή παραλείψεις της ίδιας της Διοίκησης, ούτε να λειτουργήσει ως έρεισμα για την νομιμοποίηση συμπεριφορών που αντίκεινται σε κανόνες υπέρτερης τυπικής ισχύος ή σε δεσμευτικές δικαστικές αποφάσεις⁴¹. Με την κρίση του αυτή, το Δικαστήριο οριοθέτησε με σαφήνεια το πεδίο εφαρμογής της αρχής, επισημαίνοντας ότι η προστατευόμενη εμπιστοσύνη υπηρετεί μεν το Κράτος Δικαίου, δεν μπορεί όμως να λειτουργεί ως μέσο διαιώνισης της διοικητικής παρανομίας. Πράγματι, η αρχή αποβλέπει στην προστασία του καλόπιστου διοικουμένου έναντι αιφνιδίων ή απρόβλεπτων μεταβολών της διοικητικής δράσης, οι οποίες ανατρέπουν δικαιολογημένες προσδοκίες που η ίδια η Διοίκηση έχει δημιουργήσει. Πλην όμως, η προστασία αυτή δεν είναι απόλυτη. Υποχωρεί όταν η επίκλησή της οδηγεί στην παγίωση ή την συνέχιση μιας κατάστασης που εδράζεται σε παράνομες πράξεις ή παραλείψεις της ίδιας της Διοίκησης, καθώς η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης δεν

³⁷ Βλ. έτσι Γέροντας Α., *Επιτομή Γενικού Διοικητικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2020, σ. 110-112 και 116-122.

³⁸ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 21.

³⁹ ΣτΕ 1039/2025, Ε' Τμ., σκέψη 9.

⁴⁰ Βλ. έτσι και ΣτΕ 85/2024, 1355/2023, 1376/2018, 1213/2018, 92/2016, 3925/2015, 1378/2008.

⁴¹ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 21.

μπορεί να αποσυνδεθεί από την θεμελιώδη αρχή της νομιμότητας ούτε να λειτουργήσει σε βάρος της⁴².

Το τρίτο σκέλος του σκεπτικού του Δικαστηρίου, το οποίο βρίσκεται σε άμεση συνάφεια και ουσιαστικά απορρέει από την απόρριψη των ισχυρισμών σχετικά με τις αρχές της χρηστής Διοίκησης και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης του διοικούμενου, εστιάζει στην θεμελιώδη αρχή ότι η Διοίκηση δεν μπορεί να επικαλείται την δική της καθυστέρηση ή αδράνεια προκειμένου να απαλλαγεί από υποχρεώσεις που η ίδια όφειλε να έχει ήδη εκπληρώσει⁴³. Το Δικαστήριο επισήμανε ότι η υποχρέωση θέσπισης ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος ήταν σαφής και συγκεκριμένη, είχε προσδιοριστεί με αποφάσεις της Ολομέλειας και βάρυνε την Διοίκηση επί μακρό χρονικό διάστημα, χωρίς να έχει υλοποιηθεί στο απαιτούμενο εύρος. Υπό το πρίσμα αυτό, τυχόν οργανωτικές, χρονικές ή πρακτικές δυσχέρειες δεν μπορούσαν να προβληθούν ως νόμιμος λόγος απαλλαγής από την υποχρέωση συμμόρφωσης, ιδίως όταν οι ίδιες οι δυσχέρειες αυτές είχαν προκληθεί ή επιταθεί εξαιτίας της παρατεταμένης διοικητικής αδράνειας. Όπως υπογράμμισε το Δικαστήριο, η αποδοχή μιας τέτοιας επιχειρηματολογίας θα αντέστρεφε τη λογική του Κράτους Δικαίου, επιτρέποντας στην Διοίκηση να αντλήσει όφελος από την δική της παράλειψη. Συνεπώς, η υποχρέωση συμμόρφωσης παρέμενε ακέραιη και δεν μπορούσε να υποχωρήσει έναντι επιχειρημάτων που στηρίζονταν σε συνθήκες τις οποίες η ίδια η Διοίκηση όφειλε εγκαίρως να είχε αποτρέψει.

Παρότι το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι είχαν αναληφθεί ορισμένες προπαρασκευαστικές πρωτοβουλίες, όπως η συμβολή του ΙΕΠ, η συνεργασία με το ΕΚΠΑ και ο σχεδιασμός του μαθήματος της Ηθικής, έκρινε ότι οι ενέργειες αυτές δεν αρκούσαν για την εκπλήρωση της σχετικής υποχρέωσης της Διοίκησης. Και τούτο διότι, παρά την έκδοση των υπουργικών αποφάσεων του 2025 με τις οποίες εγκρίθηκαν τα προγράμματα σπουδών του μαθήματος της Ηθικής για το Γυμνάσιο και το Λύκειο, το μάθημα δεν είχε ακόμη οργανωθεί και ενταχθεί κατά τρόπο λειτουργικό στην εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε να παρέχεται στην πράξη ως ισότιμη εναλλακτική επιλογή έναντι του μαθήματος των Θρησκευτικών. Υπό τα δεδομένα αυτά, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι εξακολουθούσε να υφίσταται παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας, καθώς η Διοίκηση δεν είχε λάβει το σύνολο των αναγκαίων κανονιστικών, οργανωτικών και εκτελεστικών μέτρων που απαιτούνταν για την απρόσκοπτη διδασκαλία του μαθήματος σε όλους τους μαθητές και όλες τις μαθήτριες που επιθυμούσαν να το παρακολουθήσουν. Για τον λόγο αυτό, το ΣτΕ έκρινε την παράλειψη μη νόμιμη και την ακύρωσε⁴⁴, αναπέμποντας την υπόθεση στην Διοίκηση προκειμένου να συμμορφωθεί προς τις συνταγματικές και υπερνομοθετικής ισχύος υποχρεώσεις της, οι οποίες είχαν ήδη προσδιορισθεί με προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις. Το Δικαστήριο επισήμανε, τέλος, ότι η Διοίκηση βρισκόταν σε κατάσταση υπερημερίας ως προς την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής και όφειλε να προβεί άμεσα σε όλες τις αναγκαίες νομοθετικές, διοικητικές και οργανωτικές ενέργειες για την πλήρη και αποτελεσματική εφαρμογή του εναλλακτικού μαθήματος, όπως αρμόζει σε ένα σύγχρονο κράτος δικαίου και μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης⁴⁵.

⁴² Βλ. έτσι Γέροντας, *Επιτομή*, ό.π., σ. 116-122.

⁴³ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 21.

⁴⁴ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 23.

⁴⁵ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 24.

Συμπερασματικές σκέψεις

Η συζήτηση γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών παραμένει, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος, ανοικτή και πολυεπίπεδη⁴⁶. Εξακολουθούν να ανακύπτουν κρίσιμα ζητήματα τόσο ως προς την διαδικασία απαλλαγής των μαθητών, όσο και ως προς τον χαρακτήρα του ίδιου του μαθήματος, την συμβατότητά του με τις απαιτήσεις της θρησκευτικής ουδετερότητας και του πλουραλισμού, την ερμηνεία των άρθρων 3, 13 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ, αλλά και τα όρια του δικαστικού ελέγχου επί εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών επιλογών της Διοίκησης. Η εξέλιξη της νομολογίας του ΣτΕ, σε διαρκή διάλογο με την νομολογία του ΕΔΔΑ, καταδεικνύει ότι δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί ένα οριστικά σταθερό και αδιαμφισβήτητο πλαίσιο για την θέση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο σύγχρονο δημοκρατικό σχολείο⁴⁷.

Η παρούσα μελέτη δεν επιχείρησε να εξετάσει το σύνολο των ζητημάτων που εγείρει η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών. Εστίασε σε μία ειδικότερη, πλην όμως ιδιαίτερα κρίσιμη, πτυχή του ζητήματος: την υποχρέωση της Διοίκησης να διασφαλίζει την ύπαρξη και την απρόσκοπτη παροχή ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος για τους μαθητές που απαλλάσσονται από την διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών. Οι πρόσφατες αποφάσεις του ΣτΕ ανέδειξαν ότι η αποτελεσματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας δεν εξαντλείται στην αναγνώριση ενός δικαιώματος απαλλαγής. Προϋποθέτει, αντίθετα, την δημιουργία των αναγκαίων θεσμικών και οργανωτικών εγγυήσεων, ώστε το δικαίωμα αυτό να μπορεί να ασκείται στην πράξη, χωρίς δυσμενείς συνέπειες για τους μαθητές. Υπό την έννοια αυτή, το ζήτημα του εναλλακτικού μαθήματος αποτελεί μεν επιμέρους πτυχή της ευρύτερης συζήτησης για την θέση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο ελληνικό σχολείο, παραμένει όμως ένα από τα πλέον άμεσα και πρακτικά ζητήματα συμμόρφωσης της ελληνικής έννομης τάξης προς τις συνταγματικές και ευρωπαϊκές εγγυήσεις της θρησκευτικής ελευθερίας.

Αναμφίβολα οι πρόσφατες αποφάσεις του ΣτΕ συνιστούν σημαντικό νομολογιακό σταθμό, καθώς η συμβολή τους υπερβαίνει το στενό πεδίο της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Αφενός, γιατί μέσα από αυτές το Δικαστήριο υπενθύμισε με ιδιαίτερη έμφαση ότι η Διοίκηση δεν δύναται να αναβάλλει επ' αόριστον την εκπλήρωση συνταγματικών και διεθνών υποχρεώσεων της επικαλούμενη οργανωτικές δυσχέρειες, μεταβατικές ανάγκες ή πρακτικά εμπόδια που η ίδια όφειλε να έχει εγκαίρως αντιμετωπίσει. Αφετέρου, γιατί ενίσχυσε τον δικαστικό έλεγχο της διοικητικής αδράνειας, επιβεβαιώνοντας ότι η αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν εξασφαλίζεται μόνο μέσω της αποχής της Διοίκησης από παράνομες επεμβάσεις, αλλά απαιτεί και την έγκαιρη λήψη των αναγκαίων μέτρων για την πρακτική και ουσιαστική άσκησή τους.

Σε αυτό το πλαίσιο, η δημοσίευση των νέων Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της Ηθικής στο Γυμνάσιο και το Λύκειο, που θα τεθούν σε εφαρμογή από το σχολικό έτος 2026-2027 και απευθύνονται στους μαθητές που απαλλάσσονται από τα Θρησκευτικά, συνιστά αναμφίβολα μια σημαντική εξέλιξη. Πρόκειται, καταρχήν, για θετική εξέλιξη, έστω και καθυστερημένη. Παρά ταύτα, απομένει να κριθεί στην πράξη κατά πόσο το νέο μάθημα θα ανταποκριθεί στις

⁴⁶ Βλ. Βενιζέλος, «Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας», ό.π., σ. 30.

⁴⁷ *Idem*, σ. 26-30.

συνταγματικές απαιτήσεις για ισότιμη εκπαίδευση, θα καλύψει ουσιαστικά τις ανάγκες των απαλλασσόμενων μαθητών και θα επιλύσει τα πρακτικά ζητήματα που έχουν αναδειχθεί επί μακρόν στην σχολική καθημερινότητα.